

ПОНЯТІЙНЕ МИСЛЕННЯ У ДОРОСЛОМУ ВІЦІ

Сучасні умови розвитку суспільства, висувають певні вимоги до мовлення й мислення людини. Доросла людина повинна точно, швидко й небагатослівно описати сформовану ситуацію, передати в досить компактній формі свої міркування, швидко висловити думку співрозмовника, зорієнтуватися в питанні й зробити узагальнюючі висновки, передбачити подальший розвиток мовної теми. Так, мислення й мовлення відіграють велику роль у житті й діяльності людини.

Ми у своїй роботі звернулися до проблеми мислення і мови, яка належить до кола психологічних проблем, в яких на перший план виступає питання про відносини різних психологічних функцій, різних видів діяльності. С.Л.Рубінштейн [6], О.Р.Лурія [4], Л.С. Виготський [1], О.Н. Леонтьєв [3] та інші займалися вивченням цього вищого психічного процесу і встановили, що існує єдиний процес пізнання, який починається з почуття й виходить за його межі – в абстрактне мислення. Опосередковане пізнання об'єктивної реальності є одним з ознак мислення. Опосередковане мислення не спотворює навколишню дійсність, а дозволяє пізнати її глибше, більш правильно, повніше. Мислення дає знання про істотні властивості, зв'язки й відносини об'єктивної реальності, здійснює в процесі пізнання перехід від явища до сутності.

Мислення й мова не є тотожними процесами, не зливаються між собою, хоча ці процеси невід'ємні один від одного. Характеризуючи мислення людей за тих чи інших умов, учені вказують на такі його якості, як глибина думки, її послідовність, самостійність, критичність, гнучкість і швидкість. Ці якості виступають і як індивідуальні особливості мислення людей. Понятійне мислення зв'язує із дорослою людиною, для якої цей вид мислення є не тільки основним і самим зручним, але й таким, яке підпорядковує собі всі інші види мислення.

Мислення невід'ємно пов'язане з мовленням. Думка не може виникнути, не протікати, не існувати поза мовою, поза мовленням. Ми мислимо словами, які вимовляємо вголос або проговорюємо про себе, тобто мислення відбувається в мовній формі. На думку Л.С.Виготського, системний аналіз людської свідомості, дослідження мислення й мови вимагають вивчення значення. Значення слова забезпечує таке дослідження мовного мислення, в якому мова й мислення представлені в їхній єдності [1]. Згідно з Л.С.Виготським, значення слова з психологічної сторони, є не чим іншим, як узагальненням або поняттям. Але перш ніж слово стає поняттям, воно проходить тривалий і складний шлях розвитку в індивідуальному житті людини. Під значенням слова, що виходить за межі предметної віднесеності, О.Р.Лурія розумів "здатність слова не тільки заміщати або представляти предмети, не тільки збуджувати близькі асоціації, але й аналізувати предмети, вникати глибше у властивості предметів, абстрагувати й узагальнювати їх ознаки" [4].

Під психологічною структурою значення розуміється система співвіднесення й протиставлення слів у процесі їх уживання в мовній і пізнавальній діяльності [3]. У теорії О.М.Леонтьєва підкреслюється двоїста природа значення. З одного боку, значення виступає як одиниця суспільної свідомості (С.Л. Рубінштейн називав це "фіксованим підсумком попередньої розумової роботи народу [6, 166]"), а з іншого боку, – як утворюючої індивідуальної свідомості. Кожна людина в результаті пізнання дійсності, по-своєму її аналізує, синтезує, диференціює й узагальнює; і в кожного формується "категоріальна структура індивідуальної свідомості" [3].

Багато вчених зверталися до вивчення типів мислення в період ранньої дорослості. Так, Клаус Рігел надавав особливого значення в процесі розуміння запереченням, як важливого досягненню в когнітивному розвитку дорослих і припустив наявність п'ятої стадії когнітивного розвитку, яку він назвав діалектичним мисленням. Але не всі вчені згодні із твердженням, що існує ця стадія когнітивного розвитку. Деякі з них зосереджують увагу на еволюції когнітивного функціонування, на тому, як дорослі застосовують свої інтелектуальні здібності для задоволення вимог життя, зіштовхуючись з новим досвідом, що змушує їх міняти "системи значень". Так, Warner Shaie (1986) припускав, що характерною рисою мислення дорослих є та гнучкість, з якої вони застосовують когнітивні здібності, якими вже володіють. Згідно Шейо, у центрі когнітивного розвитку дорослого віку перебувають не підвищені можливості або зміни в когнітивних структурах, а гнучке використання інтелекту на різних життєвих етапах. Дослідження Л. Шоемфельдта й В. Оуэнса (1966), проведені за допомогою сполучення лонгitudного методу й методу вікових зрізів показали, що вербально-логічні функції, які досягають першого оптимуму в ранній молодості, можуть зростати в зрілі роки аж до 50 років і поступово знижуються лише до 60 років.

Наше дослідження понятійного мислення в дорослому віці є актуальним тому, що воно може показати, з одного боку, як дорослі індивіди знають мову й використовують її внутрішні структурні зв'язки, як вони володіють поняттями, а з іншого, – узнати, чи продовжується та як, у дорослому віці розвиток значення слів у свідомості, що свідчить про розвиток свідомості, виходячи з положення Л.С.Виготського про смисловий розвиток слова і свідомості [1].

На сьогоднішній день у психології не існує єдиної загальноприйнятої класифікації вікових періодів розвитку людини. За вихідну періодизацію ми вибрали класифікацію Г.Крайг [2], в якій виділяється рання дорослість – від 20 до 40 років, середня дорослість – від 40 до 60 років, і пізня дорослість – від 60 років і далі.

Мета дослідження – вивчити рівень понятійного мислення та мовлення дорослих індивідів у віці 30 – 60 років.

У своїй роботі ми використали: спрямований асоціативний експеримент, методику "порівняння понять" [5].

Отримані нами результати ми відобразили у таблицях та діаграмах.

Як видно із представлених результатів (табл. 1, рис. 1) до 30-40 років зростає кількість адекватних реакцій на 7%, відносно 20-24 років і до цього ж віку знижується кількість неадекватних відповідей. У віці середньої дорослості (41-60 років) відбувається зниження адекватних реакцій й збільшення семантичних парафазій відносно 30-40 літніх випробовуваних. Необхідно підкреслити, що значимих статистичних відмінностей у понятійному мисленні у випробовуваних 20-24 років, 30-40 років й 41 – 60 років не виявлено. Не виражені також і гендерні розходження в індивідів у періоді ранньої й середньої дорослості (табл.2.).

Як показано в нашому дослідженні, у більшості випробовуваних у віці ранньої й середньої дорослості представлений

середній рівень розвитку понятійного мислення. Значення, представлені у випробовуваних відбивають категоріальну структуру свідомості. Причому асоціативний вибір одних значень здійснювався випробовуваними легко (наприклад, "чорний", "суша", "жінка"), що скоріше пов'язане із щоденністю, конкретністю самого значення, ніж з досвідом, віком, освітнім рівнем випробовуваного.

Таблиця 1

Кількість адекватних і неадекватних реакцій у дорослих у віці 20-60 років

вік	методика "Спрямований асоціативний експеримент"											
	Всього відповідей			Адекватні реакції			Семантичні парафазії			Неадекватні реакції		
	20-24	30-40	41-60	20-24	30-40	41-60	20-24	30-40	41-60	20-24	30-40	41-60
Кількість відповідей	1063	1157	1136	690	825	777	279	266	286	94	66	73
В %	100	100	100	64,9	71,3	68,3	26,3	22,9	25,3	8,8	5,8	6,4

Рис.1. Співвідношення адекватних і неадекватних реакцій на різних етапах періоду дорослості

Таблиця 2

Кількість адекватних і неадекватних реакцій у жінок і чоловіків у віці 20-60 років

Методика "Спрямований асоціативний експеримент"	Адекватні реакції		Семантичні парафазії		Неадекватні реакції	
	Кількість відповідей в %					
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Вік						
20-24	69,7	68,2	24,5	24,9	5,8	6,9
30-40	70,3	71,9	23,8	22,7	5,9	5,4
41-60	69	67,7	24,8	25,6	6,2	6,7

Вибір інших понять (наприклад, "злість", "вершина", "гладкий" та ін..) був поєднаний як з труднощами пригадування слів, при яких відшукуване слово ніби перебуває "на кінчику мови" (широковідоме явище "tip of tongue phenomenon", описане Брауном і Нілом (1966), коли відшукуване слово заміщається іншим, узятим із загального значеннєвого поля), так і з індивідуальними особливостями представленості цих слів-понять у свідомості.

Деякі значення, що носять специфічний характер залишилися практично без відповіді або відповіді були не правильними, тобто представлені неадекватними реакціями, які свідчать про те, що випробовувані не можуть співвідносити різні типи зв'язків, виділяти істотні особливості слів – понять. Наприклад, у випробовуваних віком 20-24 років наступні слова-поняття викликали слідувачі неадекватні реакції:

- слово "неспритність" викликало такі поняття: "уважність" (вип.А.Г.Ю., Г.М.В., П.Л., К.В.П.), "акуратність" (вип.Г.В.А., Х.Н.В., Б.Г.А., Р.Д.А.), "обережність" (вип.К.И.Б., Ф.Н.В., Д.О.Ф., Д.Д.), "зібраність" (вип.Ф.А.А., З.Я., М.Я.Г., О.Д., К.Т.М.), "неуважність" (вип.Б.И.А.), "схоплює на льоту" (вип.Б.И.)

- "злість" викликало слова: "радість" (вип.М.Ю.Н., Г.А., Ч.Ю.А., М.И.О.,П.Н.В.,Г.Н., Т.С.А., Т.Е.А., К.Т.М., Ф.А.Н., А.Н.Н.), "кохання" (вип.Р.Д.А.)

- "гуманність" викликало поняття: "байдужність" (вип.М.Ю.Н.), "убивство" (вип.Ч.Ю.А.), "несправедливість" (вип.З.Я.), "егоїзм" (вип.М.А.), "некомпетентність" (вип.Т.С.А.), "байдужість" (вип.Б.И.), "антисоціальність" (вип.О.А.М.);

- "цілина": "гори" (вип.А.Г.Ю., Х.Н.В., Б.И.), "будівлі" (вип.П.Л.), "ліс" (вип.Ф.Н.В., О.Д.,), "болото" (вип.У.И.В.), "дріб" (вип.С.О.Н.), "місто" (вип.М.Я.Г., Д.Д., П.Е.В., П.Н.В.), "сад" (вип. Ф.А.Н.), "роздільність" (вип.О.А.М.)

- "культура": "безграмотність" (вип.К.Н.В.) , "антикультурний" (вип. К.С.В., Т.Е.А.), "інстинкти" (вип. А.Н.В.), "невихованість" (вип.Б.Г.А., О.А.М.), "розруха" (вип.Ч.Ю.А.), "розпуста" (вип. О.Д.), "Інтернет" (вип.К.Т.М.), "безцінність" (вип. Г.М.В.), "хаос" (вип. А.Н.Н.) - "надія" - "апатія" (вип. Ф.Н.В.,У.И.В.), "упевненість" (вип.Б.И.)

- "адажіо": "піано" (вип. М.А.), "інтермецо" (вип. Р.М.)

У випробовуваних віком 30-41 років неадекватних реакцій було менше на 3%, ніж у 20 літніх, але утруднення викликають практично ті ж слова-поняття:

- "неспритність" викликало такі поняття як "зібраність" (вип. Н.Н.Л., Ц.Р.В., Ю.Р.А., Л.Т.В., К.И., М.Ж.Л.), "точність" (вип. Я.С.В., А.О.П.), "тямовитість" (вип. Б.О., О.А.В.), "зосередженість" (вип. Г.Ф.Я.), "працьовитість" (вип. Ч.Л.Д.), "незграбність" (вип. Г.А.О.), "акуратність" (вип. Т.А.В.) ;

- "злість": "радість" (вип. Н.Н.Л., К.И.Я., У.Т.В., Л.О.А., Д.А.В., Я.О.Н.);

- "цілина": "мегаполіс" (вип. Л.Т.В.), "місто" (вип. П.М.), "ділянка" (вип. К.Т.А.), "ліс" (вип. В.Л., Ч.Л.Д.), "чорнозем" (вип. Д.А.Н.), "урожай" (вип. М.Ж.Л.);

- "гуманність": "егоїзм" (вип. Д.А.В., Т.А.В.), "варварство" (вип. В.В.И.), "ненависть" (вип. К.Т.А.), "наруга" (вип.

Д.О.А.), "гне" (вип. Я.О.Н.), "безсердечність" (вип. Г.А.ПРО)

- "культура": "побут" (вип. Д.А.Н.), "невихованість" (вип. Г.А.О., Т., М.Ж.Л.), "телевізор" (вип. Т.А.В.), "вульгарність" (вип. Ч.П.);

- "адажіо": "увертюра" (вип. В.В.И.), "піано" (вип. А.И.В.), "Тв - моно" (вип. Т.А.В.)

У випробовуваних 41-60 років у свідомості представлені наступні неадекватні реакції:

- "неспритність": "точність" (вип. У.Л.К.), "некмітливість" (вип. В.И.И.), "старанність" (вип. Ю.), "кмітливість" (вип. О.А.Р.), "зібраність" (вип. Т.В.И., Д.М.М.), "логіка" (вип. К.И.И.), "акуратність" (вип. П.В.И.), "організованість" (вип. Б.А.П.), "уважність" (вип. Д.А.И., В.Л.С.);

- "злість": "радість" (вип. К.Е.А., С.А.Ю., Д.Г.А., Д.В.И., С.В.А.);

- "гуманність": "цинізм" (вип. К.Е.А.), "агресія" (вип. Г.А.Г., Б.А.П.), "злість" (вип. П.А.Е., Д.Г.А., П.В.И.), "шкода" (вип. К.Г.Н.), "сепаратизм" (вип. В.И.И.), "егоїзм" (вип. Д.Е.Л.), "аморальність" (вип. К.И.И.), "нахабність" (вип. В.М.И.);

- "цілина": "ліс" (вип. Т.В.И.), "луг" (вип. О.), "гори" (вип. У.П.И.), "зарослі" (вип. Ч.Л.А.), "будівлі" (вип. Д.М.М.);

- "надія": "реальність" (вип. Т.В.Б.);

- "культура": "аморально" (вип. К.Е.А.), "розпуста" (вип. В.И.И.), "злиденність" (вип. Б.А.П.);

- "адажіо": "увертюра" (вип. Б.В.), "доля" н 'ролл " (вип. С.А.Ю., Т.П.М.), "лібрето" (вип. К.Л.А.), "соло" (вип. Ю.), "арія" (вип. Г.Г.В.), "спорт" (вип. Д.Е.Л.), "балет" (вип. Г.И.В.);

- "неспритність": "зібраність" (вип. Б.В.), "кмітливість" (вип. С.А.Ю.).

Як відомо, "Асоціативний експеримент" дозволяє працювати випробовуваним зі значеннями в "режимі вживання", а асоціативна техніка відбиває як когнітивні структури, що стоять за мовними значеннями, так і індивідуальні особливості випробовуваних, їхні особистісні змісти [4]. На наш погляд "спрямований асоціативний експеримент" може продемонструвати й різні рівні семантичної близькості значень, що входять до семантичного поля (сукупність мовних одиниць, об'єднаних якоюсь загальною семантичною ознакою). Так, ми встановили, що такі слова-поняття як: "неспритність", "гуманність", "культура", "надія" у віці 20-24 років, 30-40 років і 41-60 років мають своє семантичне поле. У центрі перебуває ядро або домінанта - слово, що може служити найменуванням поля в цілому. Потім на першому рівні периферії максимально точно слово за значенням (адекватні реакції), На другому рівні периферії, – слова близькі за значенням, комплекси асоціативних значень.

		"неспритність"		
адекватні реакції		I рівень : проворність, спритність		
		20-24 років	31-40 років	41-60 років
семантичні парафазії		"моторність" "рухливість" "динамічність" "спритність" "заповзятливість"	"моторність" "рухливість", "швидкість", "тямовитість", "швидкість", "поспіх"	"моторність" "рухливість", "активність", "швидкість", "моторний"
		"Гуманність"		
адекватні реакції		I рівень : "мізантропія"		
		20-24 років	31-40 років	41-60 років
семантичні парафазії		"тиранія" "жорстокість" "звірство" "негуманність"	"садизм", "нелюдськість" "тиранія" "жорстокість" "звірство"	"садизм", "нелюдськість", "тиранія" "фашизм", "варварство" "расизм"
		"надія"		
адекватні реакції		I рівень : "розпач"		
		20-24 років	31-40 років	41-60 років
семантичні парафазії		"безнадійність" "зневіра", "невір'я" "приреченість" "безвихідь" "песимізм"	"безнадійність" "безвихідь"	"безнадійність" "безвихідь"
		"культура"		
адекватні реакції		I рівень : "неуцтво"		
		20-24 років	31-40 років	41-60 років
семантичні парафазії		"безкультур'я" "вульгарщина" "вандалізм" "варварство"	"безкультур'я" "хамство" "дикість" "неуцтво" "варварство"	"безкультур'я" "хамство" "дикість", "вандалізм" "варварство" "безграмотність"

Як видно, семантичні поля в різних етапах онтогенезу мають деякі загальні риси.

За методикою "Порівняння понять" у всіх вікових категоріях представлений більшою мірою (табл. 3. рис. 2.Б.) середній рівень, що говорить про те, що випробовувані вміють виділити істотні ознаки, тобто ті ознаки, які необхідно належать предметові, виражають його внутрішню природу, його сутність. Середній рівень у випробовуваних переважає тому, що для деяких пар понять індивіди часто не узагальнюють одним словом, упускаючи істотні ознаки. Наприклад, "льотчик - танкіст"- "професії", а не військові професії; "корова - кінь" - тварини, "сани - віз" - транспорт; "лижі - ковзани" - спорт. А також знаходять істотні ознаки в тих парах в яких їх немає: "маленька дівчинка – більша лялька"- дитинство, однаковий ріст, гра, зовнішність, жіноча стать, розміри; "обман - помилка"- провина, заздрість, уводять в оману, розпач; "вовк - місяць" - ніч, містика, нічне виття, ліс, перевертень, тужливо; "окуляри - гроші" - виграш, вартість, рахунок, бухгалтер, банкір, ціна; "ріка - птах" - природа.

Якщо провести порівняння(табл.3., рис. 3.А,Б.) між двома методиками, які ми використали в нашій роботі, то виявиться, що в більшості випробовуваних виражений середньо-високий рівень по "Спрямованому асоціативному експерименту" й середній рівень за методикою "Порівняння понять". Оскільки ці дві методики спрямовані на вивчення понятійного мислення, що проявляється в мовленні, на вміння співвідносити різні типи зв'язків і логічно мислити, то такі результати по двох методиках закономірні.

Порівняння рівнів розвитку понятійного мислення за двома методиками

Рівень методика	Високий			Середній			Низький		
	вік			вік			вік		
	20-24	30-40	41-60	20-24	30-40	41-60	20-24	30-40	41-60
"Спрямований асоціативний ек-нт"	25,6	35,9	25,6	74,3	64,1	74,3	-	-	-
"Порівняння понять"	12,9	2,6	12,9	79,4	89,7	76,9	7,78	7,7	10,2

Рис. 2. Порівняння рівнів розвитку мислення за методиками "Спрямований асоціативний експеримент" (А), "Порівняння понять" (Б)

Висновки. Таким чином, можемо відзначити, що значущих статистичних відмінностей у понятійному мисленні у випробовуваних 20-24 років, 30-40 років й 41 - 60 років не виявлено. Але в процесі індивідуального формування понятійного мислення проявляється індивідуальний стиль мислення, в якому поряд з адекватними значеннями, в яких відбиті істотні ознаки та які мають вирішальне значення для формування понять, існують неадекватні значення, змішування досить близьких понять (семантичні парафазії). Можна припустити, що цей індивідуальний стиль мислення сформувався під впливом індивідуального досвіду й асоціацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Выготский Л.С.* Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психического развития ребенка / Л.С. Выготский. – М. : Изд-во. Акад. пед. наук РСФСР, 1956. – 519 с.
2. *Крайг Г.* Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000.
3. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность А.Н. Леонтьев. – М. : Академия, 2004. – 352 с.
4. *Лурия А.Р.* Курс общей психологии. Мышление и речь. Лекции 1-12/ А.Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1970. – 315 с.
5. Практикум по общей психологии [под ред. А.А. Крылова]. – СПб. : Питер, 2000.
6. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – М., 1997.

Подано до редакції 06.07.09

РЕЗЮМЕ

У статті показано, що на різних етапах дорослого віку виражений середній рівень розвитку понятійного мислення. Адекватні значення, семантичні парафазії, які представлені у випробовуваних відбивають категоріальну структуру свідомості.

Ключові слова: мислення, мовлення, значення, дорослий вік.

З.А. Киреева

ПОНЯТИЙНОЕ МЫШЛЕНИЕ ВО ВЗРОСЛОМ ВОЗРАСТЕ

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что на разных этапах взрослости выражен средний уровень развития понятийного мышления. Адекватные значения и семантические парафазии, которые представлены у испытуемых отражают категориальную структуру сознания.

Ключевые слова: мышление, речь, значение.

Z. O. Kyryeva

CONCEPT THINKING AT ADULTHOOD

SUMMARY

The article shows that at different stages of adulthood the average level of development of concept thinking is expressed. Adequate meanings and semantic paraphasias that examinees demonstrated reflect the category structure of consciousness.

Keywords: thinking, speech, meaning.
